

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 1 (26)

2018
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 Р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор:

СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар:

ГОРБАНЕНКО Сергій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОЛТРИК Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БУРДУКЕВИЧ Ян, доктор гуманітарних наук, професор, Вроцлавський університет (Польща)

ЗАЛІЗНЯК Леонід, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України

ІВАКІН Гліб, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ Олександр, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОБЛОМСЬКИЙ Андрій, доктор історичних наук, Інститут археології РАН

ОТРОЩЕНКО Віталій, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України

ПЕТРАУСКАС Олег, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА Інна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СОН Наталія, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ТОЛОЧКО Петро, академік НАН України, Інститут археології НАН України

ХОХОРОВСКИ Ян, доктор гуманітарних наук, професор, Інститут археології Ягеллонського університету (Польща)

ЧАБАЙ Віктор, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

СТАТТІ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРОСТІР

КАРТОГРАФУВАННЯ ПАМ'ЯТОК

СТЕЖКАМИ ВІКІВ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

М. В. Єльніков

АРХЕОЛОГІЧНІ МАРКЕРИ ПІВДЕННОЇ ДІЛЯНКИ МУРАВЬСЬКОГО ШЛЯХУ

Стаття присвячена реконструкції маршруту південної ділянки Муравського шляху. За аналізом писемних джерел і картографії виділені археологічні пам'ятники, що виступають маркерами цієї комунікації. Розташування городищ часів Золотої Орди на «оріхівському напрямку» змінює погляди на характер руху Муравським шляхом й ставить питання про початок його функціонування.

Ключові слова: *Муравський шлях, «оріхівський напрямок», мечеті, городище Кінські Води, золотоординський період.*

За часів пізнього середньовіччя серед степових суходільних магістралей Лівобережжя України найбільш відомим був Муравський шлях, який вважався «способнейшим, прямейшим, гладким и ровным путем из Руси к татарам» (Еварницький 1898, с. 240). Це була одна зі стратегічно важливих транспортних артерій, що часто використовувалася у військових цілях, здебільшого кримськими татарами: «*Татары в войнах и набегах на Россию, действовали всегда от Перекопа к верховьям рек Молочной и Берды, прямо на север, мимо нынешних городков Павлограда и Валок, так называемым Муравским шляхом. Их знания местности было так велико, что они проходили от Перекопа верст семьсот или восемьсот, по гребням высот, идущих параллельно рекам, не встречая на этом протяжении ни одной значительной реки, ни переправы, могущей их затруднить, и имея всегда воду под рукою*» (Герсиванов 1849, с. 59).

Лише у періоди «замирення» Муравський шлях набував значення торгівельної магістралі, яким рухались торговці і дипломатичні місії, що фіксували маршрут його проходжен-

ня. За нотатками мандрівників створювалися мапи, де, за відсутності населених пунктів, орієнтиром у степовому просторі слугували річки, кургани і «давні руїни». Головними серед джерел є географічна збірка (так звані «креслення») Російської імперії — «Книга Большому Чертежу» редакції 1627 р., а також «Статейный список» — дорожні записки московської посольської місії, відправленої у 1680 р. до Криму. На підставі цих описів в подальшому науковці намагались локалізувати пункти проходження, визначити час появи і тривалість функціонування цієї комунікації.

Згідно Енциклопедії історії України, Муравський шлях вперше згадується, вірогідно, під 1555 р.; найдокладніше магістраль описана у «Книге Большому Чертежу». У XVI—XVII ст. цей шлях використовувався Кримською ордою для набігів в Слобідську Україну і в межі Російської держави. Відома також інша назва — «Царева дорога», що було пов'язано з тим, що на чолі орди під час набігів стояв «цар» (хан). Лише з розвитком російської прикордонної системи військового значення цієї комунікації зменшується, натомість зростає її роль як торгової магістралі. Подається і мапа південної частини Муравського шляху (рис. 1), реконструйована згідно «Книги Большому Чертежу» (Вортман 2010, с. 132—134).

Д. І. Яворницький звернув увагу на рух «величезним півколом», яким йшов Муравський шлях від Орелі до Молочної, що було викликано, за його переконанням, необхідністю уникати зайвих переправ через глибокі річки (Еварницький 1898, с. 239). На важливість природно-кліматичних умов для прокладання караванних маршрутів, що йшли вододілами, вказує О. П. Моця. Вчений відзначає, що пе-

реправи через річки відбувались лише за тих умов, коли неможливо було їх обійти (Моця 1992, с. 44—45). Останнє спостереження може змінити усталені погляди на маршрут руху Муравським шляхом лише по верхівкам річок, зокрема в обхід р. Конки (вершинами Конки і Берди), та сприяти пошуку стародавньої інфраструктури на цій ділянці комунікації. Локалізація археологічних маркерів південної частини Муравського шляху за аналізом писемних джерел і картографії є метою даної статті.

При реконструкції Муравського шляху привертає увагу «оріхівський напрямок», яким йшла ця магістраль: *«Русские в войнах с Крымцами, могли бы следовать от Украйны прямо на юг, мимо нынешнего Орехова, через так называемый Муравский шлях, которым Татары вторгаются в Россию»* (Герсиванов 1849, с. 78). На значення м. Оріхова як ключового пункту на шляху до Криму вказував укладач матеріалів Катеринославської губернії середини XIX ст. В. Павлович: *«Важнейшие пункты, к которым направляется движение обозов и транспортов... — г. Орехов (Таврической губернии), в котором большей частью сосредотачиваются пути, ведущие в Крым»* (Павлович 1866, с. 48). За спостереженнями Герсиванова, у першій половині XIX ст. у Таврійській губернії існувало більше десяти поштових доріг, серед яких № 12 була продовженням шляху 8 з Федосії до Мелітополя і вела далі з Мелітополя до Оріхова через Токмак лівим берегом Молочної. Відзначаючи мости і гаті на цьому шляху, він констатує: *«Часть этой дороги до Токмака, проходя на протяжении 32 верст через немецкие колонии, содержится в отличном виде»* (Герсиванов 1849, с. 73). Функціонування цієї ділянки дороги, через річки Юшанли, Курушани (Крульман) і Токмачку (Токмак), було можливе лише за умов знаходження на переправах населення і їх обслуговування. Відомо, що з 1803 по 1850 рр. у Молочанському окрузі виникло 46 колоній прусських менонітів (Бондарь 1916, с. 36), у державні обов'язки яких входило стежити за станом мостів і доріг (Велицын 1893, с. 96).

Також Герсиванов визначає літерами від «а» до «м» найголовніші торгові шляхи Таврійської губернії, де для нашої теми інтерес представляє дорога «е», що йшла з Перекопа до Катеринославської губернії через Мелітополь, Токмак і Оріхів: *«От Токмака дороги разделяются; одни солевозные фуры следуют на Орехов, другие через Юрково, где переправляются в брод через Конку. Те же, кои идут на Бахмут, вступают в пределы Екатеринославской губернии, между верховьями Берды и Токмачки»* (Герсиванов 1849, с. 76). Дорога від Токмаку у східному напрямку (на Бахмут) частково повторює напрямок маршруту Муравського шляху, реконструйований за «Книгою Большому Чертежу» (рис. 1). Отже, вже у першій половині

XIX ст. ділянка руху вздовж Молочної змінює свій напрямок — переноситься на його лівий берег. Тому до писемних джерел цього періоду треба ставитись обережно, хоча саме ці дані дають змогу зрозуміти значення «оріхівського напрямку» на шляху до Криму.

У середині 1970-х рр. відомий фахівець у галузі історичної географії Золотої Орди В. Л. Єгоров, аналізуючи тест «Книги Большому Чертежу», дійшов висновку про існування в центральній частині широтної течії р. Конка золотоординського городища (Єгоров 1977, с. 121). Не вказуючи точного місця розташування городища «Кінські Води», дослідник у подальшому реконструював проходження через район пам'ятника північної ділянки Великого Шовкового шляху — торговельної магістралі з Азаку до Ак-Керменя, а також маршрут руху армії Тамерлана під час західного походу 1395—1396 рр. (рис. 2) (Єгоров 1985, карта 2, вставка). Окрім не визначеної локалізації городища «Кінські Води», поза увагою науковця лишилась ще «мечеть» між річками Биком і Вовчою, що дозволяє знов звернутися до цього джерела.

Для виділення археологічних маркерів Муравського шляху в його південній частині, важливими є два уривки «Книги Большому Чертежу» (подається з примітками списку редакцій № 396 і 1330), де в першому відзначено: *«А ниже Волчьих Вод пала в Самарь река Бык, от Волчьих Вод верст з 10. А меж Волчьих Вод (у верхньому полі за № 396: «Мечеть татарская, Воды Конские») и Быка мечеть татарская каменная, сажен ее з 20; а лесу с тех мест до Перекопи нет. А вверх по Быку дорога Муравская. ...А от Волчьих Вод и от татарския мечети до Конских Вод верст со 100 и больши (за № 1330: «по старому чертежу, а по Разрядной розписи 60 верст и в нынешнем чертеже положено против старого чертежу 120 верст»)»* (Сербина 1950, с. 65). У другому уривку уточнюється розташування вже двох пунктів з мечетями: *«А промеж Быка и Волчьих Вод, на Муравской дороге, мечеть татарская каменная. А ниже реки Быка (за № 1330: «верст с 150») пала в Самар река Овечьи Воды. ...А в реку в Московку пала река Конские Воды, а вытекли Конские Воды из под Муравской дороги против Молочных Вод. А по правой стороне Конских Вод, от Днепра 60 верст, 7 кешеней татарских мечетей (за № 1330: «мечетей» пропущено)»* (Сербина 1950, с. 110).

Відповідно до першого уривку, Муравський шлях йшов верхів'ям Бика, у другому — між Биком і Вовчою. В той же час інформація, яку подає Д. І. Яворницький, свідчить на проходження комунікації західніше витоків р. Бик (довжина течії близько 101—108 км). Він відзначав, що після невдалого Кримського походу 1687 р. гетьману Війська Запорозького І. С. Мазепі 18 квітня 1688 р. була надіслана

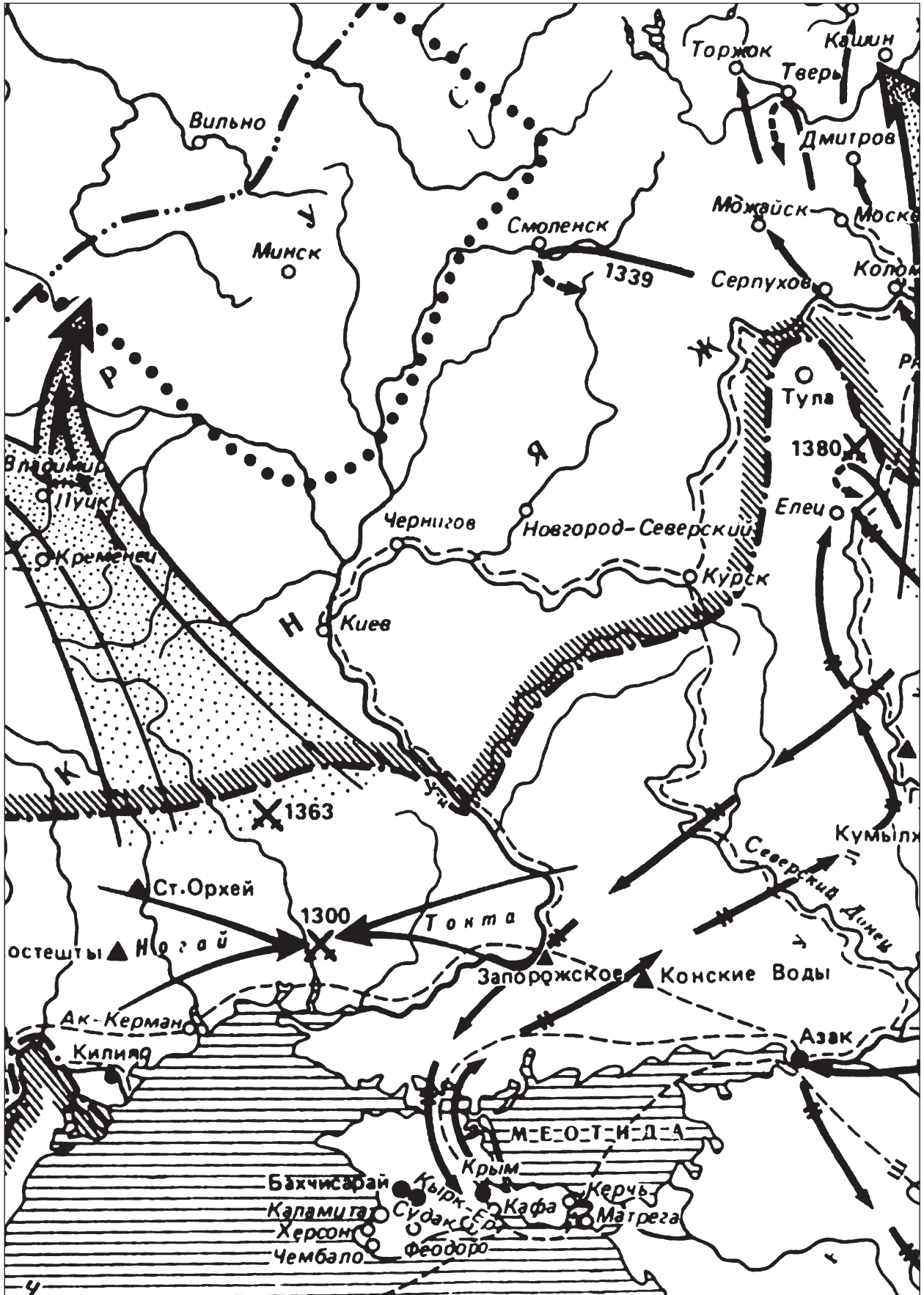

Рис. 2. Карта Золотої Орди XIV ст. (Егоров 1985)

царська грамота з наказом зібрати 20 тис. малоросійських козаків для будівництва двох фортець на р. Самарі для «*промысла над Крымом*». Перша — Богородицька (залишки у межах суч. м. Дніпра), постала в тому ж році, другу фортецю гетьман планував побудувати біля Муравського шляху, у гирлі р. Бик: «*То место смежно с шляхами, которыми ходят бусурмане-татары под города царского величества и если посадить в ту крепость людей, то от той сторожи никто не мог бы скрыться и пробраться тайно в города*» (Яворницький 1990, с. 73—74; Пірко 2007, с. 22). Відстань між Биком (при впадінні його у Самару) і Вовчою по вісі північ—південь складає близько 60 км, середні показники між річками — від 33 до 46 км.

«Мечеть кам'яну татарську» між річками Бик і Вовчою можливо локалізувати поблизу смт Покровське Дніпропетровської області, на правому березі р. Вовчий, де фіксуються топоніми «Мечетне»: Мечетне, Солоно-Мечетне, Ново-Мечетне, Гапоно-Мечетне (Ельников 2015, с. 500). Свою назву вони отримали від балки Мечетної, у XIX ст. тут знаходилась залізнична станція Мечетна (Морачевский 1910, с. 615), поблизу Покровського була зручна переправа через Вовчу (Драчевский 1850, с. 65). Наприкінці вересня 1673 р. на Муравському шляху, напередодні дня Покрова Пресвятої Богородиці, кошовий отаман І. Сірко розгромив великий татарський загін у цій місцевості (Яворницький 1990, с. 343). У пам'ять про цю перемогу, слободу, що виникла тут близько 1777 р., назвали Покровською. На Географічній карті Й. Б. Гоманна 1712 р. (Вавричин, Дашкевич, Кришталович 2009, с. 133) «мечеть» зображено саме на балці Мечететатарській, на правому березі Вовчої, напроти впадіння в останню р. Гайчур (рис. 3). Відстань між гирлом р. Бик і балкою Мечетною складає близько 54 км. Археологічні дослідження поблизу Покровського на балці Мечетній не проводились, однак можливо допустити наявність саме в цій місцевості золотоординського городища.

Випадкові знахідки золотоординських монет на правому березі Вовчої, поблизу с. Зелений Кут Донецької області, дали змогу Е. Є. Кравченку припустити проходження Муравського шляху саме через цю ділянку: «...именно по этому участку степи ранее пролегла одна из крупнейших степных дорог — Муравский шлях. Возле него, где-то в пределах рассматриваемого нами района, находилась «мечеть татарская каменная», упоминаемая в «Книге Большому Чертежу»» (Кравченко 2015, с. 415—416). Територіально (відстань між балкою Мечетною і с. Зелений Кут складає близько 50 км) маємо нумізматичні знахідки часів Золотої Орди ближче до Покровського. Так, у Новомиkolaївському районі Запорізької обл., на лівому березі балки Широчанської (вихо-

дить до правого берега р. Верхня Терса, напроти с. Мар'янівка), і на великій ділянці лівого берега р. Верхня Терса, біля с. Заливне, знайдено понад 600 срібних і мідних джучидських монет, фрагмент орнаментованого дзеркала, керамічні вироби золотоординського періоду (Кухленко 2016, с. 8—9, 12, рис. 16—18).

Залишаючи зліва р. Гайчур (ліва притока Вовчої), Муравський шлях міг прямувати між верхів'ями балок р. Верхня Терса (тече з півдня на північ та впадає у Вовчу), де нижче переходив на її лівий берег. Відстань між балкою Мечетною і с. Заливним (обходячи балки) складає близько 30—32 км. Поселень часів Золотої Орди тут не виявлено, тому можна припустити, що на лівому березі Верхньої Терси каравани з торговцями здійснювали зупинку. Ця зручна ділянка була природно захищена з заходу балками Широкою і Бабаковою, зі сходу — балками Чемерисовою, Ливицькою і Солоною. О. П. Моця відзначає, що для епохи Київської Русі швидкість руху караванів значно відрізнялась: «*35 км за день для торговельних караванів, котрі пересувалися за відпрацьованою методикою — два дні дороги, день відпочинку та торгівлі (“зупинки” — днювання-манзілі); до 70 км за день у ситуації “форс-мажор”; а “екстремальний” рівень переміщення досягав 140 км за день — тобто знову подвоювався*» (Моця 2010, с. 37—40).

Згідно «Книги Большому Чертежу» «*7 кешеней татарських мечетей*» на правому березі Конки слід шукати за 60 верст (64 км) на схід від Дніпра — в межах Пологівського району Запорізької області. Однак, вже на початку XX ст. В. В. Морачевський відзначав, що за с. Білицьким (суч. с. Юрківка Оріхівського району Запорізької обл.) був залізничний роз'їзд Аул, далі, на лівому березі Конки, йшла станція Оріхів, де колись існувало татарське поселення: «...здесь, как полагают, находились те семь мечетей, о которых упоминает Книга Большому Чертежу» (Морачевский 1910, с. 660). Тієї ж думки додержувалась А. П. Коваль: «*Місто Оріхів (Запорізька обл.), на думку дослідників, засноване на місці татарського поселення Сім татарських мечетей*» (Коваль 2001, с. 92).

Після підписання Белградського мирного трактату 1739 р., коли р. Конка стає безпосереднім кордоном між Російською і Османською імперіями, кількість картографічного матеріалу з позначенням «мечетей» на правій притоці Конки — Мечетній (сучасна р. Жеребець) різко зростає. Найбільше число «мечетей» (чотири) зазначено на карті Д. де Боксета 1751 р. (рис. 4) (Ельников 2015, с. 483, рис. 3). На «*Операционной карте, содержащей части Российской и Турецкой империй...*», яка датується 1769 р., вказано три «мечеті» на правому та ще одна на лівому берегах Конки (рис. 5). Військовими топографами з однієї з «мечетей» у 1769 р. (Ельников 2013, с. 128, рис. 2) був знятий «План

Рис. 4. Фрагмент Генеральної карти 1751 р. Д. де Боксета з позначенням «мечетей» на р. Жеребець (Мечетній) (Ельніков 2015)

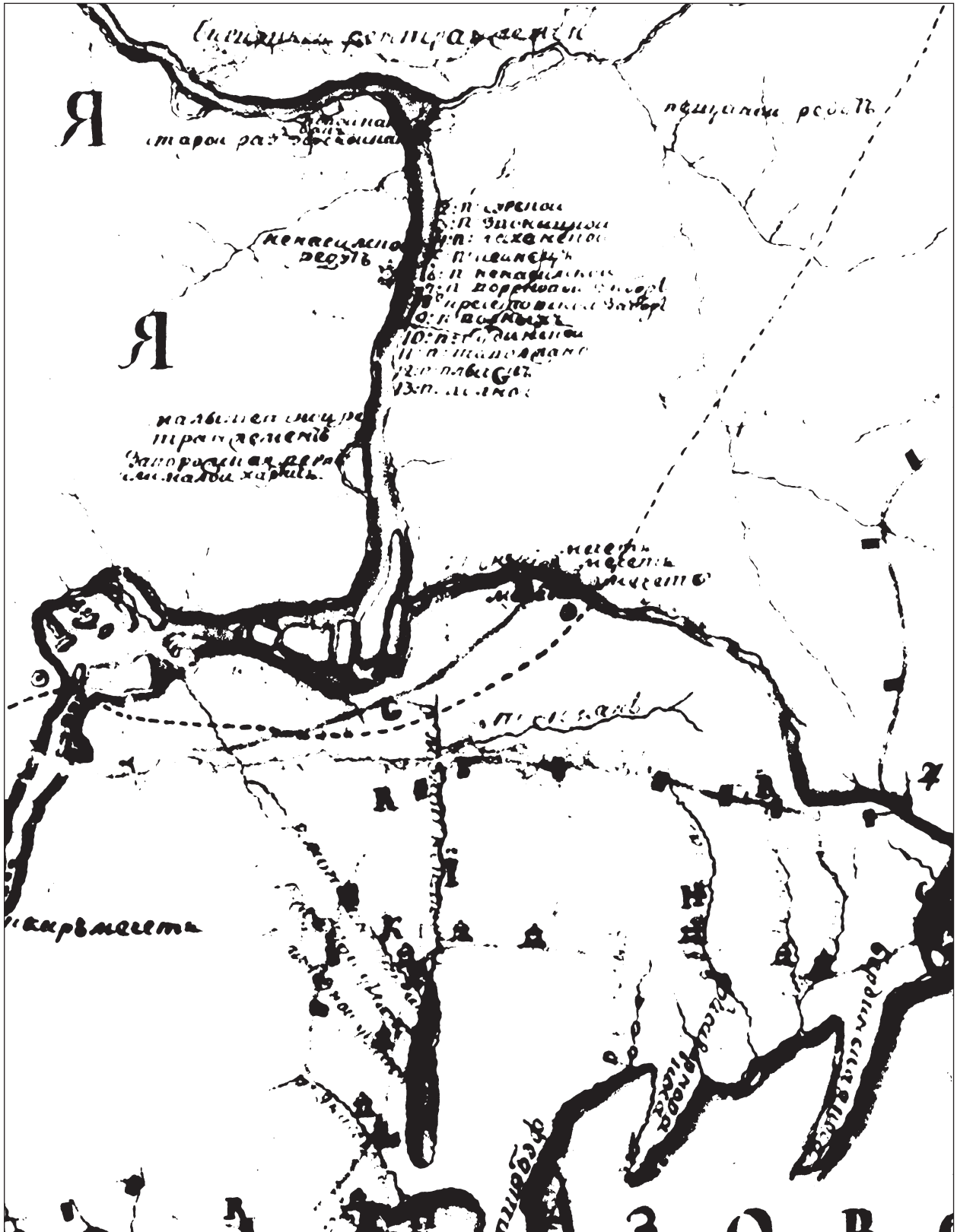

Рис. 5. Фрагмент Операційної карти Російської і Турецької імперій 1769 р. з позначенням «мечетей» на обох берегах Конки (РДВІА, Ф. 846, спр. 205)

и фасад строения, найденного на берегу реки Конские воды при устье Мечетной. 1769 года, месяца сентября 28» (рис. 6).

Стратегічне значення цієї ділянки відзначав О. О. Андрієвський, за яким у 1739 р., після за-

кінчення війни, на підвищеній ділянці правого берега р. Жеребець (Мечетній) був заснований прикордонний відвідний пікет (бекет). У 1754 р. за розпорядженням Київського віце-губернатора І. І. Костюрина на цій стратегічній

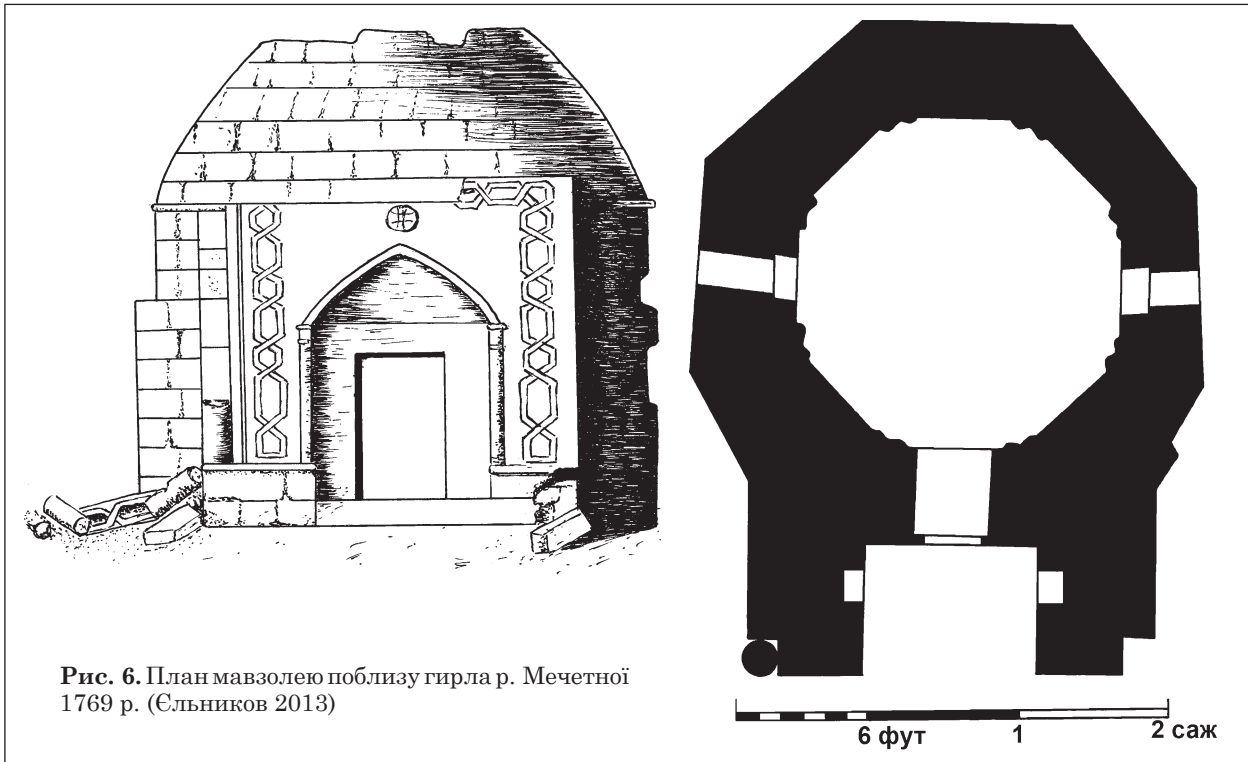

Рис. 6. План мавзолею поблизу гирла р. Мечетної 1769 р. (Сльников 2013)

Рис. 7. Фрагмент карти проекту Української лінії 1770 р. (Сльников 2013)

ділянці був вже поставлений посилений караул у складі ста осіб (Андриевский 1886, с. 589—590). Після рішення про створення Дніпровсь-

кої лінії укріплень 1770 р. по рікам Конка і Берда, а також будівництва фортеці на місці пікету (залишки двох бекетів простежуються і в наш час), кількість карт з позначенням «мечетей» на Жеребці значно зростає. Серед картографічного матеріалу інтерес представляє «Карта с показанием Украинской линии от Днепра до Донца от тудя до Азовского моря на которой назначен проект укрепления Границы по рекам Конским Водам и Берде» 1770 р. (Сльников 2013, с. 127, рис. 1), де на р. Мечетній позначені «мечети» (рис. 7).

У 1770 р., під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. загоны корпусу генерал-поручика М. В. Берга для прикриття південних кордонів і для походу на Крим рушили з Кальміусу на Конку — до «Мечетей»: «Выступив с большей частью своего отряда из вершины р. Кальмиуса 27-го мая, отряд Берга двинулся к устью Мертвых-елов, где соединился с артиллерией, назначенною в его корпус, с миргородским казачьим полком с 1,200 челов. линейных войск, набранных подполковником Гаумахером (Шумахером), и с подвижным магазином: потом отряд продолжал движение к Конским водам и к мечетям» (Петров 1866, с. 289—290). У рапорті Берга командуючому 2-ї армії генерал-аншефу графу П. І. Паніну від 31 травня 1770 р. містилося наступне: «Я уже вашему сиятельству с отправленным 27-го числа сего месяца курьером в моей покорности имел честь донести, о действительном выступлении моем с корпусом от вершин Кальмиуса, и следовании на устье Мокрых Елав, а тамо по соединении с артиллерией, миргороцким каза-

чим полком с 1,200 тех рядовых, коих подполковник Шумахер из линейных рот выбирал, и запасным магазейном, — маршировать буду на Конския к Мечетям» (Петров 1866, с. 403). За М. В. Бергом, вимоги генерал-поручика М. О. Деденева «для прикрытия построения проектированных крепостей по Конке и Берде расположить отряды корпуса по Берде, Конской, при Мечетях и на Московке (впадающей в р. Кочюгур) приведет к дроблению корпуса, который утратит наступательные действия». Він відзначав, що флангові фортеці на Берді (Петровська) і Кінських Водах (Микитинська) цілком можуть захистити південні кордони, а на ріках Самарі, Бику і Вовчих Водах достатньо особливих постів (Петров 1866, с. 404—407).

У 1771 р. місцина, обрана для будівництва Микитинської фортеці на Мечетній (Жеребцю) виявилась непридатною через весняну повінь, тому була перенесена нижче за течією Конки до гирла балки Долгачева. Вочевидь, при спорудженні фортеці використовували каміння і цеглу зі споруд золотоординського городища. У 1773 р. академік Петербурзької Академії Наук, німець за походженням, Й.-А. Гільденштедт (Гюльденштедт), мандруючи за дорученням Катерини II вздовж Дніпровської лінії укріплення, бачив поблизу Микитинської фортеці, на притоці Конки — р. Жеребець, руїни давніх будівель: «У гирлі річки Жеребець [Sherebez], на східній її дві і на західній стороні одна, стоять старовинні споруди, які росіяни називають Татарські Мечети [Tatarskiye Metscheti], і подібні їм в околицях можуть бути ще» (Güldenstädt 1791, s. 103).

У працях другої половини XIX — початку XX ст. неодноразово вказувалось на руїни «татарських» споруд і поселень, знахідки монет в межах селищ Жеребець і Юрківка, концентрація яких спостерігалася поблизу бродів через Конку (Сльников 2016, с. 21—22). Свідчення про розташування золотоординського городища на обох берегах Конки (та її притоки р. Жеребець) у сіл Таврійське (до 2016 р. — Кирове, Жеребець) і Юрківка (до 1861 р. — Білицьке, Аул) підтвердились археологічними дослідженнями, розпочатими 2008 р. Пам'ятник датується XIV ст. та має риси будівельної традиції як Криму (Сльников 2011, с. 175—176), так і Поволжя (Сльников 2017, с. 384). Відстань між бродом через Верхню Терсу у с. Заливне і городищем «Кінські Води» складає близько 30—32 км.

Заслугове докладного розгляду звіт руху посольської місії — «Статейный список», складений М. М. Зотовим у формі дорожніх записок, де відстані між пунктами позначено верстами і днями. Дяк Посольського приказу М. М. Зотов влітку 1680 р. отримав наказ від царя Федора Олексійовича відправитись разом зі стольником, полковником і намісником Переяславським В. М. Тяпкіним до Криму для підписання

мирної угоди з ханом Мурат-Гіреєм. Зустрівшись 25 вересня у Сумах, взявши з собою в дорогу провідника — кримського гінця Халіл-агу і охорону у кількості 600 осіб (козаків-сердюків і рейтар), 28 вересня посли рушили до Криму Муравським шляхом (Мурзакевич 1850, с. 9). Місія рухалась повільно до Ольшанки через Краснопілля, Вільний, Богодухів, долаючи за пів дня до 15 верст та залишаючись в «городках» для відпочинку. Прибувши до Ольшанки 3 жовтня, вони затримались в ній на два дні для заготовки в дорогу харчів, води і фуражу для коней. Погрузивши останнє на «вожи» (підводи), 5 жовтня посольська місія рушила в степ, до «валу». Заночувавши у степу, вранці 6 жовтня обоз прибув до прикордонного «городка» Малі-Валки або Новий Перекоп, що знаходився на Муравському шляху (Мурзакевич 1850, с. 9—13).

Лише вийшовши за «вал» на Муравський шлях, внаслідок побоювання нападу «злодійських козаків, Кримських і Ногайських татар, а також Калмиків», швидкість руху значно збільшилась. Відзначається, що іноді посольська місія йшла цілий день, не годуючи коней. Вірогідно, за день вона разом з обозом могла долати від 70 до 140 км («форс-мажор» або «екстремальний» рівень переміщення за О. П. Моцею). Мандрівники намагались скоротити дорогу, однак внаслідок «значних переправ, грязі і гір» знов повернули на Муравський шлях. Отже, спроби знайти альтернативний шлях закінчились невдачею. У дорожніх нотатках відзначається, що внаслідок цих поневірянь від «валу» до р. Берестовеньки (права притока Берестової) обоз пройшов за півтора дні лише 30 верст (Мурзакевич 1850, с. 14). 8 жовтня з Берестовеньки місія йшла на вершину Берестовки (р. Берестової, вступаючи в межі сучасної Дніпропетровської обл.), потім на вершину р. Малі-Орелі. Далі рух лежав на Орельські озеро, Велику Орель і Тернівку, до якої посли дісталися 10 жовтня. Остання є правою притокою Самарі, тому не зрозуміло, як, пройшовши цілий день 11 жовтня, надвечір обоз опинився на р. Самарі, мандруючи при цьому протягом дня верхів'ями і озерами р. Малі-Самари «прямо, перенимаючись с гребня на гребень». В той же час, згадка про відсутність лісу від Самарі (Мурзакевич 1850, с. 16—17), може свідчити про її ліві притоки (Малі-Самари, вірогідно, Сухий Бичок або Бик).

Це узгоджується з тим, що вже 12 жовтня посли приходять «на большую реку Самару» — Вовчу, де, переправились через неї і «на великих озерах той речки обедили, и не дошедши Конских-вод, темноты ради ночные ночевали на горькой степи» (Мурзакевич 1850, с. 17). Обоз від «Малої-Самари» повинен був рухатись зі швидкістю близько 60—70 км в день. Вірогідно, ночівля відбувалась вже на території Запорізької області, тому що вже по обіді 13 жов-

тня місія досягла «вершини реки Конских-вод, в Днепр впадающей, пред полуднем, и за реку переправились безо всякие трудности. Кормили и стояли на тех водах небольшие время для того, что понаехали тут стан и шлях свежих и конных и пеших людей, и обозной от Запорожья к Тору, или к Дону, в восемь рядов» (Мурзакевич 1850, с. 18). Отже, тут знаходилась зручна переправа, де перехрещувались шляхи, що йшли як у меридіональному, так і в широтному напрямках. Маркером перехрестя Муравського шляху було золотоординське городище «Кінські Води», на яке вказують послі: «На тех же Конских-водах видели мы капище бусурманское, каменное строенье старожитного поселения, и от давних лет развалилось. А от Крымских гонцов слышали, что те жилища бывали в старину Крымских татар, при Мамае Хане» (Мурзакевич 1850, с. 18—19).

Рушивши наступного дня Муравським шляхом після нічного відпочинку неподалік Конки, вже по обіді місія виходить на р. Овечі Води, де «обыскав у той реки уское место и учинив переправу наметав хворостом и камышом, и переправились с войском и обозам без всякие трудности» (Мурзакевич 1850, с. 18—19). Маємо вказівку послів на ще одне золотоординське городище: «Там-же видели мы, по реке на угрожих и на красных местах многие капищные и домовые каменные старые селища Крымских татар, которые от древних лет разрушились до основания, только башня каменная в целости. И о тех жилищах спрашивали мы помянутых Крымских гонцов, которые нам поведали: что те места был юрт истари Крымского Хана Мамае. ...Октября в 15 день по утру рано шли степью, до обеда, и кормили лошадей на вершинах реки Молочных-вод в Черное море впадающей. Оттуда с обеда до вечера шли берегом по правой стороне Молочных-вод» (Мурзакевич 1850, с. 19—23).

М. М. Зотов відзначав, що Овечі Води, вздовж якої вони рухались певний час на південь, розташовані на важливому військово-стратегічному напрямку й пропонував побудувати тут фортецю: «По тому, что кроме того Муравского-шляху способнейшего и прямого пути проходит Татаром на Русь некуда... Да не токмо на тех Овечьих-водах, но и на помянутых вершинах Конских Вод и Самарских вод мочно города земляные крепкие поделатъ...» (Мурзакевич 1850, с. 21). Важливо відзначити, що під «вершинами» у «Статейном списке» розумілися не витoki річок саме через свідчення про переправи через них.

Локалізація Овечих Вод викликає певні труднощі. Овечі Води у писемних джерелах XV—XVII ст. фігурують як спірна територія між Великим князівством Литовським і Кримським ханством, як південна межа кочовищ Великої Орди й відповідно північний кордон Кримського ханства у XV ст. (Єльников 2017,

с. 69—72). Кримська орда під час нападів на прикордонні території часто зупинялась на Овечих Водах і Вовчих Водах: «...крымской царь вышед из Крыму и стоит в степи на Овечьих водах. Да июня в 4 д., прибежали из степи с Муравского шляху в Вольной город к воеводе к Лариону Камынину вольновские дети боярские Алексей Севрай с товарищи 5 человек, а в роспросе де ему, Лариону Камынину, сказали: наехали де они вверх по Волчьим водам 3 сакмы татарския, и те де сакмы сошлись вместе к Волчьим водам, где твои государева послы ходят в Крым и к Соленому озеру, где соль варят; а по той де сакме прошло татар с 1000 и больше; да он же, Алексей, на реке Волчьих водах на устье видел, стоят татар человек с 40000 и больше...» (Попов 1894, с. 381—382). У цьому уривку зустрічаємо свідчення про сакми Муравського шляху — альтернативні дороги, які, тим не менш, сходились на важливих переправах.

Про розташування Овечих Вод на торговому шляху свідчить наступний звіт гінця Івана Грозного 1564 р.: «Лета 7073, Сентября, писал царю и великому князю с Молочных Вод Ондрей Микитин сын Мясново, что приходили на них на Овечьих водах Литовского короля Каневские Черкасы, и лошади у них отогнали, и Крымских гонцов и Турчан и Армению торговых людей погромили, и животы и полон их весь покупной поимали...» (Тимофеев 1876, с. 231). У періоди неврожаю у Криму ділянка Овечих Вод ставала місцем кочування кримців. В актах Московського царства 1648 р. вказується кочування Кримської орди протягом всієї зими на Овечих Водах: «156 года мая в 19 д., пришел в Севеск из полону из Крыму... Петрушка Васильев, а... вестей сказал: в Крыме де хлеб и траву, поела все саранча, и от того де голоду крымский царь и царевичи, все крымские люди и Нагай кочевали всю зиму, вышед из Крыму, кочевали на поле на Конских, на Молочных и на Овечьих на Псонских водах» (Попов 1894, с. 216).

«Книга Большому Чертежу», де Овечі Води локалізуються як ліва притока р. Самари, нижче р. Бик (за 150 верст), містить суперечливі дані. Проаналізувавши дані «Статейного списка», О. О. Русов співвідніс Овечі Води з лівою притокою р. Конка, що впадала в неї нижче м. Оріхова за 4 версти (Русов 1876, с. 111—112). Огляд місцевості поблизу Оріхова дає змогу зробити висновок, що московські послі у 1680 р. йшли після переправи на Конці у південному напрямку між заводненою балкою Оріховою та р. Вербовою, залишаючи справа від себе городище «Кінські Води». Під Овечими Водами можливо розглядати балку Оріхову, через яку посольська місія перетнула на її лівий берег, де й побачили залишки золотоординського городища. Так, Ф. К. Брун, посилаючись на польського письменника Я. Потоцького, який проїж-

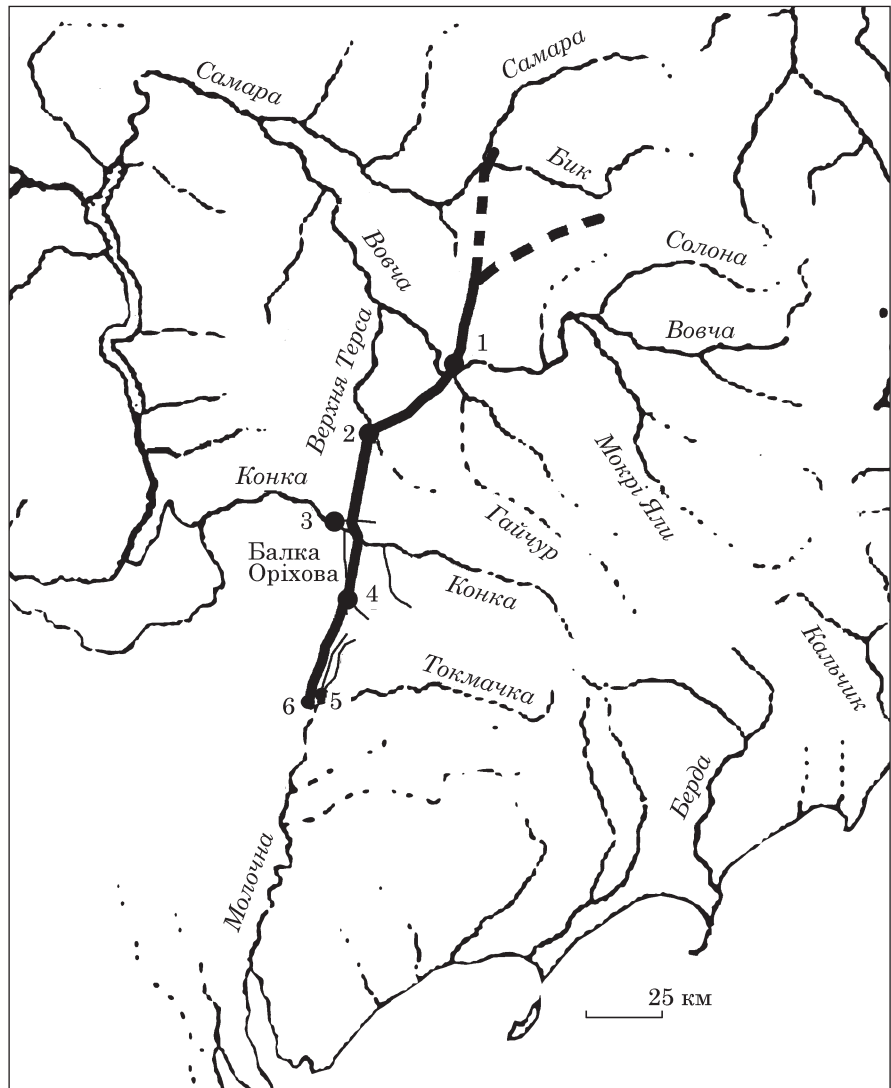

Рис. 8. Реконструкція південної ділянки Муравського шляху за пам'ятниками золотоординського періоду: 1 — балка Мечетна, правий берег р. Вовчої; переправа і городище; 2 — р. Верхня Терса: зупинка караванів; 3 — р. Конка і її притока Жеребець: переправа і городище «Кінські Води»; 4 — р. Овечі Води (балка Оріхова): переправа і городище; 5 — правий берег р. Чингул: Чингульський курган; 6 — правий берег р. Молочної: п. 3 к. 30

джав через цю ділянку у 1798 р., зазначав, що частина курганів в цій місцевості «побудована» з цегли (Брун 1880, с. 56). О. С. Терещенко, мандруючи у 1853 р. з м. Оріхова на південь, до глави менонітських колоній Й. Корніса, відзначав: «Отсюда, по дороге в Колонистскую степь, Мелитопольского уезда, я встретил на 11 версте от города мелкия насыпи, разсыпанные до деревни Блюменталь. ... Там открывали признаки старого городища, именно: кости человеческия, железныя перержавленныя вещи, стрелы, монеты Татарския и Турецкия. Миновал царство мертвых, я нашел около Блюменталья большие и малые холмы, которые растянуты до местечка Васильевки г. Поповых» (Терещенко 1853, с. 24—26).

Археологічні розвідки на балці Оріховій, поблизу німецької колонії Блюменталь (суч. с. Рівне Токмацького р-ну Запорізької обл.), не проводились, натомість в цій місцевості (за 20 км), на притоці Молочної — р. Чингул у 1981 р. було досліджено найбільш багатий половецький поховальний комплекс (Отрощенко, Рассамакін 1986, с. 14—36), що датується раньозолотоординським

періодом — часом «західного походу 1235—1241 рр.» (Галенко та ін. 2016, с. 42) або 50-ми рр. XIII ст. (Отрощенко 2012, с. 104). До їх числа відноситься й поховання 3 кургану 30 поблизу с. Виноградне Токмацького району Запорізької області, що знаходився на високому правому березі р. Молочної, за 8 км на південь від Чингульського кургану (Рассамакін 2003, с. 207—227).

Концентрація археологічних пам'яток між Конкою і Молочною, зокрема золотоординського періоду, була зумовлена наявністю великих пасовищ і водних ресурсів, що могло прокормити значну кількість кочової людності. На основних переправах за часів Золотої Орди знаходилися міста — адміністративно-політичні й торгово-ремісничі центри, населення яких слідувало за належним станом переправ. В цьому регіоні концентруються групи курганів, що тягнуться ланцюжком від балки Оріхової до витоків Молочної вздовж правого берега р. Куркулак і гирла Чингулу (Тереножкін 1960, с. 3). Як відзначалось, у періоди посухи на Кримському півострові сюди переміщувалась вся Кримська орда.

Особливістю південної частини Північно-Західного Приазов'я (Дніпро-Молочанського межиріччя), була наявність подів — блюдеце-подібних понижень діаметрами від 20 до 80 м, які були своєрідними колекторами талої й дощової води, що дозволяло майже круглий рік випасати худобу (Болтрик 2015, с. 15—18). Крім того, в долині Молочної здавна відома велика кількість криниць з артезіанською водою (Карпов 1910, с. 45), що відзначається і в «Книге Большому Чертежу»: «А налево, с Муравской дороги, для воды идти, ино поворотить от Конских Вод на Молочные Воды, где кочуют нагаи, и в тех местах воды копаные колодези» (Сербина 1950, с. 65).

Отже, аналіз писемних джерел й картографічного матеріалу дає можливість по-іншому розглядати характер руху Муравським шляхом в його південній частині. Відсутність згадок у «Книге Большому Чертежу» і «Статейном списке» такого примітного у степовому просторі маркера як Токмак-Могила, — природнього кристалічного пагорба з відносно висотою 40 м, де беруть початок такі річки як Конка, Токмачка, Мала Токмачка і Берда, заперечує напрямком магістралі «величезним півколом». Розуміння «вершин» річок, за писемними даними, як початку їх витоків спростовується вказівками про водні переправи на Вовчих, Кінських і Овечих Водах. Незважаючи на певні незручності (необхідність долати водні перепони й загрозу нападу під час їх форсування), прямий напрямком значно скорочував час перебування у дорозі. Альтернативні шляхи сполучень Муравського шляху — сакми, не вливали суттєво на напрямком руху, сходившись знов в місцях основних переправ.

Археологічні пам'ятки, що фіксуються на Муравському шляху, виступали маркерами у степовому просторі. Щонайменше можемо реконструювати ділянку «оріхівського напрямку» — від гирла р. Бик до витоків Молочної, за наступними пам'ятниками: балка Мечетна біля смт. Покровське Дніпропетровської обл., яка виходить до правого берега р. Вовчої (рис. 8: 1), до зручної переправи. На цій ділянці локалізуються топоніми «Мечетна», на географічних картах зустрічається позначка «мечеть». Не виключено розташування поблизу Покровського золотоординського городища. Другим пунктом виступає переправа через нижню течію р. Верхня Терса біля с. Заливне Запорізької області (рис. 8: 2), звідки походять монети і речі середини XIII—XIV ст. Вочевидь, на лівому березі річки каравани зупинялись для здійснення торгових операцій. Наступним пунктом на Муравському шляху є городище «Кінські Води», розташоване на обох берегах Конки та її правій притоці — р. Жеребець (Мечетна), поблизу сіл Таврійське і Юрківка Запорізької обл. (рис. 8: 3). В цьому місці перехрещувались торгові дороги (за часів Золотої Орди повз горо-

дище проходив Великий Шовковий шлях), що мали важливе стратегічне значення протягом тривалого часу, до появи залізниці. Четвертий пункт, розташований між городищем «Кінські Води» і витоками Молочної (рис. 8: 4), — невелика річка Овечі Води (суч. балка Оріхова), яку не могли уникнути мандрівники. На її лівому березі московські послы XVII ст. і подорожні XVIII—XIX ст. фіксували залишки цегляних руїн часів «хана Мамає» і «татарського» періоду. Судячи за все, на цій ділянці також знаходилось золотоординське городище або поселення міського типу.

До числа маркерів «оріхівського напрямку» на ділянці Конка — витоки Молочної можливо віднести також багатий комплекс біля с. Заможне (Чингульський курган) (рис. 8: 5) і неординарне поховання поблизу с. Виноградне (рис. 8: 6). Археологічні пам'ятки часів Золотої Орди, що фіксуються писемними джерелами і картографічним матеріалом на Муравському шляху, дозволяють ставити питання про функціонування цієї комунікації у раніший період.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрієвский, А. А. 1886. Дела, касающиеся запорожцев с 1715—1774 гг. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 14, с. 283-719.
- Болтрик, Ю. В. 2015. Східне крило курганів Золотої Поясу Скіфії (географічний аспект). *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 14-29.
- Бондарь, С. Д. 1916. *Секта меннонитов в России (в связи с историей колонизации на юге России)*. *Очерк*. Петроград: Типография В. Д. Соловьева.
- Брун, Ф. 1880. *Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России*. Одесса: Типография г. Ульриха, П.
- Вавричин, М., Дашкевич, Я., Кристалович, У. 2009. *Україна на стародавніх картах. Середина XVII — друга половина XVIII ст.: атлас репродукцій*. Київ: Картографія.
- Велицын, А. А. 1893. *Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России*. Санкт-Петербург: Общественная польза.
- Воргман, Д. Я. 2010. Муравський шлях. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ: Наукова думка, 7, с. 132-134.
- Галенко, О., Рассмакін, Ю., Вудфін, В., Голод, Р. 2016. Трофеї половецького вождя з Чунгульського кургану: пережиток, ритуальні функції та символіка. *Археологія*, 4, с. 42-71.
- Герсиванов (сост.). 1849. *Военно-статистическое обозрение Российской империи*. Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба, XI, 2.
- Драчевский (сост.). 1850. *Военно-статистическое обозрение Российской империи*. Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба, XI, 4.
- Егоров, В. Л. 1977. География городов Золотой Орды. *Советская археология*, 1, с. 114-125.
- Егоров, В. Л. 1985. *Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв.* Москва: Наука.
- Ельников, М. В. 2011. Нові дослідження культурної споруди на золотоординському поселенні

Мечеть-Могіла. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я* — 2011, с. 174-181.

Сльников, М. В. 2013. Охоронні дослідження золотоординського міста «Кінські Води». *Старожитності Лівобережного Подніпров'я* — 2013, с. 126-134.

Сльников, М. В. 2015. Памятники золотоординського періода в Нижнем Поднепровье. В: Бочаров, С. Г. (ред.). *Генуэзская Газария и Золотая Орда*. Казань; Симферополь; Кишинев: Stratum plus, с. 479-508.

Сльников, М. В. 2016. Городище «Кінські Води» у писемних джерелах XVII—XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 46, с. 19-23.

Сльников М. В. 2017а. Гідронім «Овечі Води» у джерелах XIII—XVII ст. *Музейний вісник*, 17, с. 67-84.

Сльников, М. В. 2017б. Строительная кашинная керамика городища Конские Воды. В: Бочаров, С. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Казань; Кишинев, с. 363-386, Stratum plus, 2.

Карпов, Б. Г. 1910. Формы поверхности и строение земной коры в пределах Новороссии. *Россия. Полное географическое описание нашего отечества*, XIV, с. 1-48.

Коваль, А. П. 2001. *Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України*. Київ: Либідь.

Кравченко, Э. Е. 2015. Памятники золотоординского времени в степях между Днепром и Доном. В: Бочаров, С. Г. (ред.). *Генуэзская Газария и Золотая Орда*. Кишинев: Stratum plus, с. 411-478.

Кухленко, С. І. 2016. *Пам'ятники археології Новомиколаївського району*. Запоріжжя: ПУВК.

Морачевский, В. В. 1910. Екатеринослав и расходящиеся от него пути. *Россия. Полное географическое описание нашего отечества*, XIV, с. 556-688.

Моця, А. П. 1992. Булгар — Киев: один из маршрутов Великого Шелкового пути в эпоху Средневековья. В: Прицак, О. (ред.). *Степи Восточной Европы во взаимосвязи Востока и Запада в Средневековье*. Донецк, с. 44-47.

Моця, О. П. 2010. Шляхи часів Київської Русі: теми руху на «путях». *Археологія*, 2, с. 30-42.

Мурзакевич, Н. (ред.). 1850. *Степной список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году, для заключения Бакчисарайского договора*. Одесса: Городская Типография.

Отрощенко, В. В. 2012. Угорська тема в біографії шляхетного кипчака з Чингульської могили. *Східний світ*, 1, с. 103-107.

Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я. 1986. Половецкий комплекс Чингульського кургану. *Археологія*, 53, с. 14-36.

Павлович, В. (сост.) 1866. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния*. Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба.

Петров, А. 1866. *Война России с Турцией и польскими конфедератами. С 1769—1774 год*. Санкт-Петербург: Типография Э. Веймара, II.

Пірко В. О. 2007. *Оборонні споруди в межиріччї Дніпра і Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII — XVIII ст.)*. Донецьк: Східний видавничий дім.

Попов, Н. А. (ред.). 1894. Отписка Севских воевод о получении ими вестей о калмыцких, крымских, и

черкасских вестях. *Акты Московскаго государства, изданные Императорскою Академиею*, II, с. 216-217.

Рассамакин, Ю. Я. 2003. Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса. *Степи Евразии в эпоху средневековья*, 3, с. 207-230.

Русов, А. А. 1876. *Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия*. Киев: Типография М. П. Фрица.

Сербина, К. Н. (ред.). 1950. *Книга Большому Чертежу*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Тереножкин, О. І. 1960. Курганы в долині р. Молочної. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 3-16.

Терещенко, А. 1853. Очерки Новороссийского края. *Журнал Министерства Народного просвещения*, LXXIX, II, с. 1-69.

Тимофеев, А. И. (ред.). 1876. Отрывок из летописи о временах царя Иоанна Васильевича Грозного. *Русская историческая библиотека*, 3, с. 161-294.

Эварницкий, Д. И. 1898. *Вольности запорожских казаков*. Санкт-Петербург: Типо-литогр. П. И. Бабкина.

Яворницький, Д. І. 1990. *Історія запорозьких козаків*: у 3 т. Київ: Наукова думка, 2.

Güldenstädt, J.-A. 1791. *Reisen durch Rußland und im Caucasischen Gebürge*. Sankt-Peterburg: Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 2.

REFERENCES

Andrievskiy, A. A. 1886. Dela, kasayuschiesya zaporozhtsev s 1715—1774 gg. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, 14, s. 283-719.

Boltryk, Yu. V. 2015. Shidne krilo kurganiv Zolotogo Poyasu Skifiyi (geografichniy aspekt). *Arheologiya i davnya Istoriya Ukraini*, 4 (17), с. 14-29.

Bondar, S. D. 1916. *Sekta menonitov v Rossii (v svyazi s istoriey kolonizatsii na yuge Rossii)*. Ocherk. Petrograd: Tipografiya V. D. Soloveva.

Brun, F. 1880. *Chernomore. Sbornik issledovaniy po istoricheskoy geografii Yuzhnoy Rossii*. Odessa: Tipografiya g. Ulriha, II.

Vavrichin, M., Dashkevich, Ya., Kristalovich, U. 2009. *Ukrayina na starodavnih kartah. Seredina XVII — druga polovina XVIII st.: atlas reproduktsiy*. Kiyiv: Kartografiya.

Velitsyn, A. A. 1893. *Nemtsy v Rossii: Ocherki istoricheskogo razvitiya i nastoyashchego polozheniya nemetskih koloniy na yuge i vostoке Rossii*. Sankt-Peterburg: Obschestvennaya polza.

Vortman, D. Ya. 2010. Muravskiy shlyah. In: Smoliy, V. (ed.). *Entsiklopediya Istoriyi Ukraini: u 10 t.* Kiyiv: Naukova dumka, 7, s. 132-134.

Galenko, O., Rassamakin, Yu., Vudfin, V., Golod, R. 2016. Trofeyi polovetskogo vozhdya z Chungul'skogo kurganu: pereuzhitok, ritualni funktsiyi ta simbolika. *Arheologiya*, 4, s. 42-71.

Gersivanov (orig.). 1849. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossiyskoy imperii*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Departamenta Generalnogo Shtaba, XI, 2.

Drachevskiy (orig.). 1850. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossiyskoy imperii*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Departamenta Generalnogo Shtaba, XI, 4.

Egorov, V. L. 1977. Geografiya gorodov Zolotoy Ordyy. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, s. 114-125.

Egorov, V. L. 1985. *Istoricheskaya geografiya Zolotoy Ordyy v XIII—XIV vv.* Moskva: Nauka.

Elnikov, M. V. 2011. Novi doslidzhennya kultovoyi sporudi na zolotoordinskomu poseleenni Mechet-Mogila. *Starozhitnosti Livoberezhnogo Podniprov'ya* — 2011, s. 174-181.

Elnikov, M. V. 2013. Ohoronni doslidzhennya zolotoordinskomu mista «Kinski Vodi». *Starozhitnosti Livoberezhnogo Podniprov'ya* — 2013, s. 126-134

Elnikov, M. V. 2015. Pamyatniki zolotoordynskogo perioda v Nizhnem Podneprove. In: Bocharov, S. (ed.). *Genuezskaya*

Gazariya i Zolotaya Orda. Kazan; Simferopol; Kishinev: Stratum plus, s. 479-508.

Elnikov, M. V. 2016. Gorodische «Kinski Vodi» u pisemnih dzherelah XVII—XX st. *Naukovi pratsi istorichnogo fakultetu Zaporizkogo natsionalnogo universitetu*, 46, s. 19-23.

Elnikov, M. V. 2017a. GiIdronim «Ovechi Vodi» u dzherelah XIII—XVII st. *Muzeyniy visnik*, 17, s. 67-84.

Elnikov, M. V. 2017b. Stroitel'naya kashinnaya keramika gorodischa Konskie Vody. In: Bocharov, S. G. (ed.). *Polivnaya keramika Sredizemnomorya i Prichernomorya X—XVIII vv.* Kazan; Kishinev, s. 363-386. Stratum plus, 2.

Karpov, B. G. 1910. Formy i poverhnosti i stroenie zemnoy koryi v predelah Novorossii. *Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisaniye nashego otechestva*, XIV, s. 1-48.

Koval, A. P. 2001. *Znayomi neznayomtsi: Pohodzhennya nazv poselen Ukraini*. Kiyiv: Libid.

Kravchenko, E. E. 2015. Pamyatniki zolotoordynskogo vremeni v stepyah mezhd Dneprom i Donom. In: Bocharov, S. (ed.). *Genuezskaya Gazariya i Zolotaya Orda*. Kishinev: Stratum plus, s. 411-478.

Kuhlenko, S. I. 2016. *Pam'yatniki arheologiyi Novomikolayivskogo rayonu*. Zaporizhzhya: PUVK.

Morachevskiy, V. V. 1910. Ekaterinoslav i rashodyaschie-sya ot nego puti. *Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisaniye nashego otechestva*, XIV, s. 556-688.

Motsya, A. P. 1992. Bulgar — Kiev: odin iz marshrutov Velikogo Shelkovogo puti v epohu Srednevekovya. In: Pritsak, O. (ed.). *Stepi Vostochnoy Evropyi vo vzaimosvyazi Vostoka i Zapada v Srednevekove*. Donetsk, s. 44-47.

Motsya, O. P. 2010. Shlyahi chasiv Kiyivskoyi Rusi: tempi ruhu na «puteh». *Arheologiya*, 2, s. 30-42.

Murzakevich, N. (ed.). 1850. *Stateyniy spisok stolnika Vasiliya Tyapkina i dyaka Nikityi Zotova, posolstva v Kryim v 1680 godu, dlya zaklyucheniya Bakchisarayskago dogovora*. Odessa: Gorodskaya Tipografiya.

Otroschenko, V. V. 2012. Ugorska tema v biografii shlyahetnogo kipchaka z Chingul'skoyi mogili. *Shidniy svit*, 1, s. 103-107.

Otroschenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya. 1986. Polovetskiy kompleks Chingul'skogo kurganu. *Arheologiya*, 53, s. 14-36.

Pavlovich, V. (orig.) 1866. *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami Generalnogo Shtaba. Ekaterinoslavskaya guberniya*. Sankt-Peterburg: Tipografiya Departamenta Generalnogo Shtaba.

Petrov, A. 1866. *Voyna Rossii s Turtsiyey i polskimi konfederatami. S 1769—1774 god*. Sankt-Peterburg: Tipografiya E. Veymara, II.

Pirko, V. O. 2007. *Oboronni sporudi v mezhirichchi Dnipro i Siverskogo Dintsya (istorichniy naris z urivkami dzherel i planami sporud za drugu polovinu XVII—XVIII st.)*. Donetsk: Shidniy vidavniy dim.

Popov, N. A. (ed.). 1894. Otpiska Sevskih voevod o polucheniim vestey o kalmyitskih, kryimskih, i cherkasskih vestyah. *Aktyi Moskovskago gosudarstva, izdannyye Imperatorskoyu Akademiyu*, II, s. 216-217.

Rassamakin, Yu. Ya. 2003. Pogrebenie znatnogo kochevnik na reke Molochnoy: opyt rekonstruktsii veshevoogo kompleksa. *Stepi Evrazii v epohu srednevekovya*, 3, s. 207-230.

Rusov, A. A. 1876. *Russkie traktyi v kontse XVII i nachale XVIII vekov i nekotorye dannyye o Dnepre iz atlasa kontsa proshlogo stoletiya*. Kiev: Tipografiya M. P. Fritsa.

Serbina, K. N. (ed.). 1950. *Kniga Bolshomu Chertezhu*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Terenzhkin, O. I. 1960. Kurgani v dolini r. Molochnoyi. *Arheologichni pam'yatki URSR*, VIII, s. 3-16.

Tereschenko, A. 1853. Ocherki Novorossiyskogo kraya. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo prosveshcheniya*, LXXIX, II, s. 1-69.

Timofeev, A. I. (ed.). 1876. Otryivok iz letopisi o vremenah tsarya Ioanna Vasilevicha Groznogo. *Russkaya istoricheskaya biblioteka*, 3, s. 161-294.

Evarnitskiy, D. I. 1898. *Volnosti zaporozhskih kozakov*. Sankt-Peterburg: Tipo-litogr. P. I. Babkina.

Yavornitskiy, D. I. 1990. *Istoriya zaporozhskih kozakiv*: u 3 t. Kyiv: Naukova dumka, 2.

Güldenstädt, J.-A. 1791. *Reisen durch Rußland und im Caucasishen Gebürge*. Sankt-Peterburg: Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 2.

M. V. Elnikov

ARCHAEOLOGICAL MARKERS OF THE SOUTHERN SECTION OF THE MURAVSKY SHLYAH

Muravsky Shlyah from the XVI century was one of the known routes of communication in the steppe region of the Left Bank of Ukraine. This important transport strategic highway was used both for military and commercial purposes. Reconstruction of the southern section of the Muravsky Shlyah «in a large semicircle», according to the «Kniga Bolshomu Chertezhu» — the tops of the rivers from Orel to Molochnaya, exclude its passage through water crossings. Analysis of a number of written sources and cartographic material of the XVII — early XX centuries, with the indication of «mosques» — archaeological markers on the «Orehkov route», allowed to draw a conclusion about the route of this steppe way through fords. At the river crossings, on the banks of the rivers Volchy, Konsky and Ovecy Vody, ambassadorial missions, military and travelers fix the remains of «mosques» — hillforts period of the Golden Horde. In this region the trade routes crossed, including the Great Silk Road in the XIV century, which were of great strategic importance for a long time, — before the advent of the railway. Localization of the monuments of the Golden Horde period on this communication allows you to raise the question of its occurrence at an earlier time.

Keywords: Muravsky Shlyah, «Orehkov route», mosques, hillfort «Konsky Vody», the Golden Horde period.

Одержано 04.02.2018

ЄЛЬНИКОВ Михайло Васильович, кандидат історичних наук, доцент, Запорізький національний університет, вул. Жуковського 66, Запоріжжя, 69063, Україна, elnikov.mv@gmail.com.

ELNIKOV Mihajlo, Candidate of Historical Sciences, docent, Zaporizhzhya National University, Zhukovsky St., 66, Zaporozhye, 69063, Ukraine, elnikov.mv@gmail.com.